

Natuurmonumenten

Bij wet beschermen

'In ons kleine en dichtbevolkte land zijn extra beschermingsmaatregelen noodzakelijk'

Voorwoord

Natuurmonumenten beschermt, onderhoudt en ontwikkelt al meer dan een eeuw natuur in Nederland. Voor de bescherming van natuur is goede wetgeving onmisbaar.

De huidige natuurbeschermingswetten zijn echter complex. Dat moet en kan simpeler. Daarom juicht Natuurmonumenten de integratie en vereenvoudiging van de huidige natuurbeschermingswetten toe. Mits de bescherming van natuur en landschap niet verslechtert.

Vereenvoudigen betekent niet het simpelweg schrappen van regels die verder gaan dan Europa ons verplicht. Europese regels als basis zijn prima, maar dit is niet genoeg. In ons kleine, dichtbevolkte land zijn extra beschermingsmaatregelen noodzakelijk als we voor Nederland waardevolle natuur en natuurwaarden willen behouden.

Goede nationale wetgeving is voor de Nederlandse natuur essentieel. In dit boekje geven wetenschappers en natuurbeheerders hun visie op de ideale natuurwet. Een natuurwet die tot doel heeft de soortenrijkdom in Nederland te behouden en belangrijke natuurervaringen voor de mens te beschermen. Dat is de inzet van Natuurmonumenten. Ik nodig alle betrokkenen uit om dit samen mogelijk te maken.

Met vriendelijke groet,

Jan Jaap de Graeff
Directeur Natuurmonumenten

'Natuur heeft een intrinsieke waarde, dat is waar.
Maar natuur heeft ook economische waarde.'

Een nieuwe natuurwet voor nederland

Dat Nederland in een vruchtbare delta ligt en daarom een dichtbevolkt land is, weet iedereen. Veel minder bekend is dat Nederland juist vanwege haar ligging een internationale *hotspot* is voor de natuur. Voor trekvogels zijn onze Wadden, kustlijn en delta een vaste pleisterplaats. De sterke afwisseling van landschappen op een klein oppervlak maken de omstandigheden ideaal voor een rijke variatie aan planten- en diersoorten.

Brazilië is belangrijk voor de wereldwijde natuur vanwege haar Amazonegebied. Dat begrijpt iedereen. Maar zonder te overdrijven heeft Nederland ook zo'n bijzondere internationale verantwoordelijkheid. *Noblesse oblige* zou je zeggen, maar op dat vlak kan Nederland nog wel wat beterschap vertonen. Van de oorspronkelijke soortenrijkdom is wereldwijd nog 70 procent over. In Europa is dat nog altijd 50 procent. Maar in Nederland resteert een schamele 15 procent. We doen het op natuurgebied helemaal niet zo goed in dit dichtbevolkte landje.

Die bijzondere verantwoordelijkheid en de grote drukte in dit land maken het noodzakelijk om de natuur wettelijk stevig te beschermen. Een kind kan dat begrijpen. Daarom zet Natuurmonumenten zich, schouder aan schouder met andere natuur-, landschaps- en dierenwelzijnsorganisaties, in voor een goede natuurwet.

Minimaal is onvoldoende

De huidige wetgeving komt van drie kanten. Ten eerste uit internationale verdragen die bijvoorbeeld bescherming bieden aan trekkende vogels

of aan vissoorten die voorkomen in de Noordzee. Ten tweede beschermt Europa natuurlijke leefomgevingen die internationaal gezien van belang zijn. Dat is de bodem, *the bare minimum* van wat een Europese lidstaat zou moeten beschermen. Daar bovenop vinden we als samenleving typisch Nederlandse natuur en natuurwaarden die moeite waard om te beschermen.

Europese en internationale natuurbeschermingsverplichtingen zijn niet bedoeld om meer te bieden dan een minimale bescherming. En in geval van de Europese regels ook nog alleen voor die onderwerpen die voor alle 27 Europese lidstaten van belang zijn. Er wordt dus ook heel veel *niet* geregeld in Europese en internationale regelgeving. Landen moeten zelf ook eigen regels stellen. Regels die voortbouwen op of invulling geven aan het internationale minimum en regels die natuur en natuurwaarden beschermen die specifiek voor een bepaald land belangrijk zijn. Het gaat in dat laatste geval bijvoorbeeld om waarden die in het drukke Nederland een groot goed zijn, zoals stilte, ruimte, nachtelijk duister en weidsheid van het landschap. Het gaat om natuurgebieden als de Kamerikse Nessen in het Groene Hart, de Heide-terreinen Twickel in Overijssel en de Bussumer- en Westerheide in Noord-Holland. Nee, die worden niet genoemd in een boek met Brusselse regeltjes. Beschermen van deze voor Nederland zo belangrijke natuur en natuurwaarden kan alleen met goede nationale wetgeving.

Gewenste natuurwet

Als het aan Natuurmonumenten ligt, geldt voor de nieuwe natuurwet de intrinsieke waarde van de natuur als leidend beginsel. Dit betekent dat iedereen in Nederland zorgvuldig en respectvol met de natuur moet omgaan. Voor de betrokken overheden zou de verplichting moeten gelden actief te zorgen voor de bescherming van dier- en plantensoorten. Op die manier voorkom je dat de situatie van soorten in Nederland verslechtert.

De natuurwet moet bestaan uit heldere, duidelijke en eenduidige regels. Regels die echt verbieden waar dat voor de natuur nodig is, maar die het land niet op slot doen. Regels waarmee ondernemers weten waar zij aan toe zijn en die hen de duidelijkheid bieden om te kunnen investeren in hun bedrijf. Regels waarmee de provincies, aan wie de zorg voor de natuur grotendeels is toevertrouwd, uit de voeten kunnen. Regels waarbij iedere provincie werkt binnen een samenhangend landelijk kader. Regels die tegelijkertijd provincies in staat stellen voor hun streek specifieke maatregelen te treffen. Zo'n natuurwet is mogelijk. Daar is Natuurmonumenten van overtuigd.

'Het simpelweg schrappen van alle
'nationale koppen' is niet de oplossing'

Terug naar één wet

De nieuwe natuurwet is de beoogde opvolger van de Flora- en faunawet, de Natuurbeschermingswet 1998 en de Boswet. Uit de evaluatie van de natuurwetgeving in 2008 is gebleken dat het zinvol is om deze drie wetten samen te voegen tot één wet. Natuurmonumenten steunt deze aanbeveling. In het concept wetsvoorstel Natuur van 6 oktober 2011, van het Ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie (EL&I) was inhoudelijk echter een zeer verkeerde richting ingeslagen. Het concept wilde in beginsel enkel nog bescherming bieden waar dit strikt verplicht was uit Brussel. En zelfs binnen deze internationale randvoorwaarden werd 'rek en ruimte' gezocht. Een treffende passage uit de Memorie van Toelichting luidde: "waar de wetgeving nog regels bevat die niet zijn gebaseerd op

internationale verplichtingen, is deze wetgeving ook onnodig belastend voor burgers en ondernemers".

De opmerking dat extra nationale beschermingsmaatregelen belastend zijn voor ondernemers creëert een valse tegenstelling. Alsof er een onoverbrugbare tegenstelling bestaat tussen natuur en economie. Alsof natuurbeschermingsregels de economie per definitie in de weg staan. Natuur heeft intrinsieke waarde, dat is waar. Maar natuur heeft ook economische waarde. Natuur is een bron van inkomsten voor recreatie, horeca, visserij en watermanagement. Natuur heeft een positieve invloed op grond- en huizenprijzen. Natuur maakt mensen gezonder en gelukkiger. Die waarden van de natuur mogen we niet uit het oog verliezen.

A field of purple thistles in bloom, with many flowers in the foreground and a dense field of similar flowers in the background. The flowers have dark, spiky heads and bright purple, feathery petals. The background is a soft-focus green field.

'Natuurverlies enorm: strenge wet blijft nodig'

Basis voor offensieve bescherming

Door de slechte staat waarin onze natuur verkeert, zijn harde wettelijke grenzen voorlopig onontkoombaar. Daarnaast zet een ideale natuurwet in op een offensieve natuurbescherming, zegt Kees Bastmeijer.

Wil je de planten en dieren die samen met ons in Nederland leven afdoende beschermen, dan heb je wetgeving nodig die harde grenzen stelt aan bepaalde menselijke activiteiten en tegelijkertijd aanzet tot 'positieve actie'. Actie die garandeert dat de natuur weer zoveel ruimte, en daarmee kracht, krijgt dat we op termijn niet langer op de vierkante meter hoeven te boekhouden. Een ideale natuurwet is het fundament voor een offensieve natuurbescherming, zo zegt Kees Bastmeijer, hoogleraar natuurbeschermings- en waterrecht aan de Universiteit van Tilburg. En helemaal mooi wordt het als bedrijven daaraan een positieve bijdrage gaan leveren als betaling voor de diensten die de natuur hen levert. Daardoor zullen ze juist minder last krijgen van de wetgeving.

Strengere rechter

Dat de huidige wetgeving op het gebied van natuurbescherming soms lastig en kostbaar is, erkent Bastmeijer onmiddellijk. Om er meteen aan toe te voegen dat we dat aan onszelf te danken hebben.

"We hebben in het verleden een heel heersende houding ten aanzien van de natuur ingenomen. Als de natuur nut voor ons had, beschermden we haar. Als dat niet het geval was, bestreden we haar. In de afgelopen eeuw is het ethisch besef over de eigen, intrinsieke waarde van planten en dieren wel toegenomen, maar in de praktijk kost het nog steeds enorme moeite om beperkingen te aanvaarden die bescherming van landschappen, planten of dieren soms vergt. Dat heeft geleid tot het sterk teruglopen van de natuurwaarden en, in reactie daarop, strenge Europese wetgeving. Zo'n tachtig procent van de natuurwaarden die van Europees belang zijn, verkeeren in 'een ongunstige staat van instandhouding'. En dat leidt ook tot een strengere rechter: hoe slechter het is gesteld met de natuurwaarden, hoe meer onderzoeksplichten en des te strenger de uitleg van de regelgeving."

Vele uitwegen

Het is de strijd tussen de korte en de lange termijn, tussen de consument die voor de kiloknaller gaat

en de burger die dierenwelzijn hoog in het vaandel heeft, tussen een bedrijf dat zoveel mogelijk wil uitbreiden tegen zo laag mogelijke kosten en de samenleving die bescherming van landschappen belangrijk vindt. "In die botsingen trekken natuurwaarden altijd aan het kortste eind. In onze drang naar winst, plezier en gemak op korte termijn zoeken we voortdurend weer de ruimte op, ook wanneer dat ten koste gaat van de natuur." Daarom heeft de overheid dan ook een belangrijke zorgplicht om natuur te beschermen, meent Bastmeijer. "Dit is een verantwoordelijkheid die je niet kunt wegschuiven. Maar duidelijk is inmiddels ook dat een groot deel van onze natuurwaarden zal verdwijnen, als we op de huidige manier doorgaan met 'beschermen'. De zwakte van de wetgeving is

dat het passief is en alleen maar toetst, en dan ook nog zo dat er vele uitwegen worden gezocht om alle ingrepen uiteindelijk toch door te kunnen laten gaan. Het is een vorm van *damage control* waarmee we de natuur niet gaan redden."

Bastmeijer pleit daarom voor een wet die ook waarborgen biedt voor een actieve natuurbescherming. "Neem niet alleen de detailverplichtingen uit Europese richtlijnen over in je wetgeving, maar leg gewoon vast dat de overheid de centrale doelen van het Europese én internationale natuurbeschermingsrecht zal realiseren. Het gaat daarbij om Europese natuurdoelen, maar ook om de verplichting om het uitsterven van soorten en populaties binnen de landsgrenzen te voorkomen. Dit vereist onder meer dat de overheid grote, robuuste en onderling ver-

bonden natuurgebieden realiseert en gerichte actie neemt ten behoeve van bedreigde soorten (rode-lijstsoorten). Ecologen hebben inmiddels overtuigend aangetoond dat je complete ecosystemen gezond moet houden om flora en fauna een duurzame toekomst te garanderen en om nadelige gevolgen van klimaatverandering te kunnen opvangen.”

Rekening gepresenteerd

Gaat dit de overheid niet teveel geld kosten?

Volgens Bastmeijer krijgen we nu juist de rekening gepresenteerd van een te lang volgehouden passieve houding: “De overheid heeft landbouwbedrijven lange tijd veel ruimte voor uitbreiding willen geven. Dat heeft geleid tot een enorme stikstofproblematiek, verslechterde natuur en knel met Europese wetgeving. Het gaat nu niet alleen meer om de vraag of een bedrijf kan uitbreiden, maar we moeten nu op sommige plaatsen bedrijven verplaatsen en hoge kosten maken vanwege noodzakelijke herstelmaatregelen.” Goed natuurbeheer is dus niet per se duur als daarmee grotere uitgaven op een later moment worden voorkomen, wil Bastmeijer maar zeggen. “Bovendien kun je op zoek gaan naar nieuwe financieringsmechanismen voor natuurbeleid. Waarom is het gebruik van veel diensten die de natuur ons levert voor bedrijven gratis? Steeds meer bedrijven zijn bereid om hiervoor te betalen, vooral als hierdoor de wetgeving minder gaat knellen. En als bedrijven die bereidheid niet tonen, kan een nieuwe natuurwet een functie vervullen.”

Kees Bastmeijer (42) is hoogleraar natuur- beschermings- en waterrecht aan de Universiteit van Tilburg. De leerstoel is financieel mede mogelijk gemaakt door de provincie Noord-Brabant, de Noord-Brabantse Waterschapsbond, het Brabants Landschap, Natuurmonumenten en Staatsbosbeheer.

Reuzenlibellen vangen

“Ik heb veel onvoorstelbare natuurervaringen gehad. Een bulrugwalvis die met zijn flipper onze zodiac betast. Een wolf die mij op 15 meter afstand recht in de ogen kijkt. Met het gezin naar een geweldige noorderlichtshow op IJsland kijken. Maar ook ‘gewone’: als kind reuzenlibellen vangen en kijken welke soort het betreft, bekertjes in de grond zetten (met een gaatje!) om loopkevers goed te kunnen bekijken, en als 13-jarige op de fiets van Zutphen naar Bergen aan Zee om Jan van Genten in de branding te zien. Deze natuurervaringen hebben mij sterk beïnvloed.”

Bastmeijer vindt overigens dat een natuurwet zich niet moet beperken tot bescherming van die natuur die ons aantoonbaar diensten levert. Hij wil ook

'Alleen met harde grenzen krijg je innovatie'

de aandacht vasthouden voor de erkenning van de eigen waarde van flora en fauna. "Nu de natuur onder vuur ligt, is er de neiging om weer nadruk te leggen op het nut voor de mens, op de economische

betekenis. Je hebt gezonde natuur nodig zodat de bierbrouwer schoon grondwater kan oppompen. Dat type argumenten. Ik zou echter de brede erkenning van de eigen waarde van planten en dieren in de wet evenzeer willen handhaven. We willen toch niet terug naar de Nuttige Dierenwet uit 1880, die veertig soorten beschermde omdat ze nuttig waren voor de landbouw?"

Innovatie stimuleren

Leidt bovenstaande lijn wel tot de gewenste versoepeling van de regelgeving? Bastmeijer: "Nee, voorlopig komen we niet van het technocratische karakter van de wetgeving af en dat moet ook niet. Om te voorkomen dat soorten en habitats uitsterven, is gerichte aandacht nodig, in ieder geval op de korte termijn. De Europese richtlijnen, maar ook verdragen als het Verdrag van Bern en het Biodiversiteitsverdrag vereisen dat. Dat zal best wel eens vervelend zijn en geld kosten, maar dat is de prijs die we betalen omdat we het natuurverlies zover hebben laten oplopen."

Deze druk van harde grenzen in de wet is volgens Bastmeijer daarnaast nodig om innovatie op gang te brengen. "De overheid luistert sterk naar de mensen die piepen en past de wetgeving aan om 'achterblijvers' te plezieren. Niet doen. Een mooi voorbeeld van hoe wordt nagedacht over het verstandig omgaan met harde grenzen is de discussie over het IJmeer/Markermeer. Daar is de benadering dat er eerst fors in uitbreiding en verbetering van de natuur moet worden geïnvesteerd, voordat menselijke

activiteiten kunnen worden toegestaan. Dat natuur-inclusieve denken – de natuurwaarden vanaf het begin van planvorming meenemen om er uiteindelijk mens en natuur beter van te laten worden – is de toekomst. De Europese Commissie is daar ook positief over. Geef die innovatie dus vooral de tijd.”

Kikkers vangen

Tot slot wijst Bastmeijer nog op het belang van het ruimte bieden aan kinderen om de natuur te beleven. De hoogleraar weerspreekt dat dat los staat

van een natuurwet. Een goede werking van iedere natuurwet hangt volgens hem uiteindelijk sterk af van de grondhouding van mensen ten aanzien van de natuur. Door kinderen de natuur te laten beleven en de kans te bieden om bijzondere natuurervaringen te hebben, neemt de kans toe dat die grondhouding in hun verdere leven voor de natuur gunstig uitpakt. “Dit vraagt om meer aandacht voor de natuur in het basisonderwijs, om tuinen die uit meer bestaan dan tegels en om kikkers vangen en bekijken met papa of mama.”

Natuurmonumenten wil in het Markermeer een schitterend vogelparadijs creëren.

'Bescherming populatie en gebied centraal stellen'

Wat is nodig voor duurzame toekomst?

Wat heeft een dier- of plantensoort nodig om duurzaam te kunnen overleven in ons land? Die vraag moet volgens boswachter Martijn van Schie centraal staan in een nieuwe natuurwet.

“Zonder bescherming bulldozeren we de natuur leeg. Ook in gebieden die nu beschermd zijn. De slagkracht om dingen in het landschap te veranderen is zo sterk... Bescherming is zó noodzakelijk dat je er verdrietig van wordt. Zonder een goede wettelijke bescherming verliest de natuur het altijd. Een klein, bijzonder en heel kwetsbaar gebied als de Kamerikse Nessen kun je dan afschrijven. Dan verlies je namelijk het laatste beetje druk om de waterhuishouding te verbeteren.

Bij bescherming moet je vanuit de basis redeneren, vanuit de vraag wat bescherming nodig heeft.

En dan moet je op populatieniveau beschermen.

Niet op individueel niveau zoals nu het geval is.

Wij moeten bijvoorbeeld petgaten graven om het zeldzame trilveen met al even zeldzame planten en dieren te herstellen. Maar als daar voor een bosje gekapt moet worden waarin een havikshorst zit, beginnen de problemen. Dan moeten we een ontheffing aanvragen omdat de havik beschermd is. Maar met de havik gaat het goed, met trilveen niet. Zo moeten we nu ook in sommige gebieden

Martijn van Schie is boswachter in de Nieuwkoopse Plassen en Midden-Delfland (ZH).

trekkende grutto's beschermen, maar niet de broedgebieden zelf. Als je de bescherming richt op populaties voorkom je dat regels op deze manier tegen elkaar in werken.

'Werk met gidssoorten die snel reageren op kwaliteit milieu'

Populatiebescherming berust op drie pijlers: een goede waterhuishouding, een goede bodemchemie en de fysieke mogelijkheden voor een levens-

gemeenschap om zich te handhaven. En dan kom je automatisch uit op bescherming op gebieds-niveau. Als je bijvoorbeeld populaties orchideeën, heikikkers of boomkikkers in een stroomgebied wilt beschermen of een blauwgrasland dat daar ligt, moet je voorkomen dat boeren bovenstrooms maar hun gang kunnen gaan met het uitrijden van mest. En in mijn ideale natuurwet zit ook een verbod op het dood maaien van grote aantallen weidevogels of het bouwen van een loods in een soortenrijk grasland.

Voor soorten die ons land gebruiken als onderdeel van hun leefgebied, zoals ganzen, moet je ook kijken naar de ontwikkeling van de populaties. Als er sprake is van een dalende trend, zoals bij de rotgans, blijf je

er af. Nemen de aantallen toe, zoals bij de grauwe gans, dan hoef je niet zo moeilijk te doen over afschot. Natuurlijk moet je het wel goed blijven volgen en onmiddellijk stoppen met afschot als het met de populatie-ontwikkeling de verkeerde kant op gaat. Populatie- en gebiedsbescherming zijn dus de basis van mijn ideale natuurwet. Dat gaat verder dan simpelweg in stand houden. Die nogal minimale benadering komt niet tegemoet aan wat er nodig is voor een duurzame toekomst van een populatie. Het is natuurlijk ondoenlijk om alle soorten die in

ons land voorkomen in de wet op te nemen. Daarom zie ik wel wat in het aanwijzen van gidssoorten. Soorten die snel reageren op de kwaliteit van het milieu en die makkelijk te inventariseren zijn. Kwetsbare soorten zoals grote modderkruiper, noordse woelmuis, zeekraal, veldleeuwerik, hamster, boomarter, zwarte specht, otter en Spaanse ruiter. Om maar een paar voorbeelden te noemen. Als je het voor deze soorten op gebiedsniveau goed voor elkaar hebt, weet je dat je het voor heel veel soorten voor elkaar hebt.”

heikikkers

‘Voor gezondheid is groen dichtbij
het belangrijkste’

Ook het 'gewone groen' is natuur

Natuur gaat voor mensen ook over het grasveldje in de straat en het mooie, open landschap. Een ideale natuurwet beschermt daarom naast biodiversiteit ook het 'gewone groen' en belevingswaarden, stelt Agnes van den Berg.

Natuur is voor mensen meer dan biodiversiteit. Het perkje in de straat, het park om de hoek en de beleving van bijvoorbeeld stilte, weidsheid, schoonheid en ongeschondenheid zijn misschien nog wel belangrijker voor mensen. Een ideale natuurwet regelt daarom ook de bescherming van deze aspecten van natuur, zo zegt Agnes van den Berg, bijzonder hoogleraar beleving en waardering van natuur en landschap aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Hoe groener, hoe beter

Van den Berg begon zich twintig jaar geleden te verdiepen in de effecten van natuur op de mens. Vele onderzoeken later staat één ding voor de omgevingspsycholoog vast: hoe meer groen, hoe beter je gezondheid. "En dan maakt het niet uit hoe dat groen eruit ziet. Groen zorgt ervoor dat mensen minder vaak ziek worden. En als ze ziek worden, herstellen ze sneller door groen. Zo simpel is de relatie. Dat is een goede reden om de aanwezigheid van groen in de leefomgeving goed te beschermen in een natuurwet." En in één moeite

door verlaag je zo de kosten van de gezondheidszorg. Dat betekent wel, zegt Van den Berg, dat je niet kunt volstaan met het beschermen van biodiversiteit.

"Een wet die zich alleen richt op een minimum aan biodiversiteit is te beperkt. Natuurlijkheid is voor mensen meer dan natuurwaarden. Voor gezondheid en welzijn is groen in de leefomgeving het belangrijkste. Dan hebben we het over tuintjes, grasveldjes, de bomen in de straat. Als het maar groen is. Voor de biodiversiteit heeft het geen betekenis, voor de gezondheid van mensen des te meer."

Redenerend vanuit de betekenis van natuur voor mensen, moet je meer doen dan wat Brussel ons opdraagt. "Ook het niet-bijzondere groen moet je wettelijk beschermen, anders gaan projectontwikkelaars en andere partijen met commerciële belangen ermee aan de haal. Je kunt het niet aan de markt en lagere overheden overlaten. Dan legt het belang van groen het af. Kijk maar naar wat er van de groene ambities van vinex-wijken is terechtgekomen. Voor de gezondheid van mensen heeft groen gewoon ruimte nodig."

Heel gemotiveerd

Maar hoe garandeer je dat er voldoende ruimte komt? Toch weer een vierkantemeternorm van stal halen, zoals in de Nota Ruimte (75 vierkante meter per woning)? Van den Berg aarzelt. "Ik heb van een afstandje gezien hoe ecologen in de val zijn gelopen van steeds gedetailleerdere regeltjes, tot in het ridicule toe. Dat heeft afstand gecreëerd. Het heeft niets te maken met de beleving van mensen, waarvan het draagvlak wel afhankelijk is. Het geeft bovendien een schijnveiligheid, blijkt nu wel. Dat ga je ook krijgen met een vierkantemeternorm. Je roept ergernis op, je verwijderd mensen van het doel. Terwijl mensen wel heel gemotiveerd zijn. Dat zie je de laatste tijd aan initiatieven van stadsbewoners om braakliggende terreinen in te richten als bijvoorbeeld moestuinen." Die motivatie moet je juist aanspreken. Van den

'Motivatie om te werken in natuur heel groot'

Berg: "Er zijn duizenden groepen en groepjes actief in en met de natuur. Het is één van de meest zinvolle bezigheden die mensen voor zichzelf kunnen verzinnen. Dus ontnem ze niet die mogelijkheid om nuttig bezig te zijn. Maar pas wel op. Je moet wel kaders creëren. Je hebt wel ruimte nodig voor die 'urban greening'. Geen algemene vierkantemeternorm,

maar één die is aangepast aan het type bebouwing in de buurt. En laat inrichting en beheer over aan buurtbewoners. Dan krijg je stadsmoestuinen, vliedertuinen, natuurlijke speelplekken voor kinderen, bbq-plekken, ravotgebieden, struingebieden, noem maar op. Die kaders voor voldoende ruimte en verantwoordelijkheid voor buurtbewoners moet je wel wettelijk verankeren."

Storende bouwwerken

Maar met die verbreding van het begrip 'natuurlijkheid' ben je er nog niet, stelt Van den Berg. "Als je alleen kijkt naar het gezondheidseffect, geef je natuur een prijskaartje waardoor het een sterkere positie krijgt. Maar je neemt niet alles mee. En dan doel ik op belevingswaarden, zoals landschappelijke schoonheid, stilte, duisternis, weidsheid, ongereptheid en ongeschondenheid. Dat zijn waarden die geen rechtstreeks effect hebben op gezondheid. Indirect overigens wel. Het zijn echter wel waarden die mensen heel belangrijk vinden."

Onderzoek wijst bovendien uit, dat er grote consensus is over die belevingswaarden. Wat opleiding, beroep of kennisniveau ook is, mensen zijn eensgezind in hun negatieve oordeel over boorplatforms, torenflats, schuren, fabrieken en stallen in en nabij natuurgebieden. Als de weerzin tegen menselijke ingrepen in natuurgebieden zó breed gedeeld en uitgesproken is, hoef je niet ingewikkeld te doen, meent Van den Berg. Dan heb je geen ingewikkelde afwegingsmodellen en beslisbomen nodig. Nee, dan stel je als wetgever simpelweg een totaalverbod in.

Op die manier kun je ook snel korte metten maken met bijvoorbeeld de wens om te kunnen motorcrossen in de natuur. Van den Berg: "Dat heeft niks met natuurbeleving te maken, hooguit met terreinbeleving. Het is een beleving die neerkomt op het misbruiken van de natuur. Dat moet je dus maar ergens anders doen. Zo voorkom je ook pretpark-natuur, die afbreuk doet aan de ervaring van natuur, waarin het juist vaak gaat om vrijheidsbeleving en ongeorganiseerdheid."

Elegant en simpel

In het streven de huidige wetgeving overzichtelijk te maken, kan Van den Berg zich helemaal vinden. "Er zijn nu teveel categorieën natuur: staatsmonument, beschermd natuurmonument,

Natura 2000-gebied, Ecologische Hoofdstructuur, Nationale Parken, Nationale Landschappen...

Het is erg verwarrend.

Ik zie wel wat in het pleidooi van Pieter van Vollenhoven om de natuurbescherming te modeleren naar het voorbeeld van de monumentenzorg. Natuurgebieden krijgen een status als rijks-, provinciaal of gemeentelijk natuurmonument. Aan elke status koppel je criteria voor biodiversiteit, cultuurhistorie en esthetiek. Commissies waarin ook burgers zitting hebben, wijzen die criteria toe. Je moet de procedure voor toekenning van die criteria wettelijk vastleggen, maar je hoeft de criteria zelf niet te benoemen. Zo hou je het elegant en simpel, terwijl je wel borgt dat belevingswaarden en het groen in de leefomgeving ook bescherming krijgen."

Ook de financiering van de monumentenzorg is volgens Van den Berg aantrekkelijk. "Het werkt met fondsvorming in plaats van rechtstreekse subsidies. Subsidies zijn funest voor natuurbescherming. Het maakt anderen verantwoordelijk voor de natuur, niet de burger, de natuurliefhebber. Het is net als met kinderen: je kunt ze geld geven of er voor laten werken. Dat laatste geeft over het algemeen meer voldoening. Zo werken fondsen ook. Ze geven mensen weer de kans om hun intrinsieke motivatie voor natuur te uiten, om zich actief in te zetten voor natuur."

Zorg voor alles wat leeft

De ideale natuurwet van Van den Berg gaat dus verder dan de Europese Vogel- en Habitatrichtlijnen. Behalve aan het belang van natuur voor planten en dieren, behoort de wet ook recht te doen aan het belang van natuur voor mensen. "Als de overheid ook zorgt voor de dingen die mensen als waardevol ervaren, straal je uit dat je betrokken bent, dat je zorg hebt voor alles wat leeft. Dan geef je als overheid het signaal af dat je hart hebt voor de natuur. Daar maak je mensen blij mee. Daarmee maak je ze trots op Nederland."

Agnes van den Berg is bijzonder hoogleraar beleving en waardering van natuur en landschap aan de Rijksuniversiteit Groningen; de leerstoel is ingesteld door het Nationaal Groenfonds. Tevens is ze onderzoeker bij Alterra, onderdeel van Wageningen University and Research centre.

Tot tranen toe geroerd

"In het Medisch Centrum Haaglanden was een pleintje op de afdeling radiotherapie op mijn advies veranderd in een kleine tuin. Een radiotherapeute vertelde me later over een mevrouw die te horen had gekregen dat de behandeling niet was aangeslagen. Om dat te verwerken ging ze in de wachtruimte zitten met haar blik op de tuin. Roerloos bleef ze zo een tijdlang zitten. De radiotherapeute zei dat ze tot tranen toe geroerd was toen ze zag hoe troostend op dat moment de natuur was. Dat raakte mij heel erg. Dat is dus waar ik het voor doe met mijn onderzoek."

'Bescherming richten op totale landschappen'

Hectares, hectares en nog eens hectares

Een duurzame toekomst voor onze natuur vergt ruimte, zegt Frank Berendse. Een ideale natuurwet is dan ook in de eerste plaats gericht op de totstandkoming van grote natuurgebieden.

Om de planten en dieren die samen met ons in Nederland leven een duurzame toekomst te geven, heb je oppervlakte nodig. Dat is wat wetenschappelijk onderzoek ons keer op keer laat zien, zo zegt Frank Berendse, hoogleraar natuurbeheer en plantencologie van de Wageningen University and Research centre. Een ideale natuurwet beoogt dan ook het creëren van ruimte voor de natuur.

Dat we afmoeten van de wetgeving die uiterst gedetailleerd de bescherming van tal van planten- en diersoorten regelt, staat voor Berendse vast.

“Natuurlijk moet een natuurwet wat regelen voor de bescherming van soorten. Je moet niet willen toestaan dat dassenburchten overhoop worden gehaald, om maar wat te noemen. Maar het is echt niet nodig om lange lijsten van natuurdoeltypen te beschermen. Voor het draagvlak is het funest en ecologisch is het nergens voor nodig.”

Maar dat wil niet zeggen dat je alle bescherming overboord kunt gooien. Want om te waarborgen dat de huidige variatie aan planten en dieren op lange termijn beschermd blijft in Nederland, heb je

ruimte nodig. “Het draait om hectares, hectares en nog eens hectares”, zegt Berendse. Het is geheel tegen de heersende politiek stemming in, maar dit is volgens de hoogleraar waar ecologisch onderzoek telkens weer op uit komt. Vorig jaar kreeg de Fin Ilkka Hanski nog een prestigieuze prijs voor zijn wetenschappelijke onderbouwing van de eilandtheorie (zie kader). Zijn werk onderstreepte volgens Berendse andermaal hoe belangrijk oppervlakte en het opheffen van isolement van natuurgebieden zijn voor het voortbestaan van wilde planten en dieren.

Goede verbindingen

Om verschillende redenen is oppervlakte van belang, zegt Berendse. “Je hebt al gauw tien tot vijftien deelpopulaties in separate leefgebieden nodig om een soort een duurzame toekomst te geven. Tussen de deelpopulaties moeten voor die soort goede verbindingen liggen, zodat een gebied weer opnieuw bezet kan worden na een calamiteit. Dat lukt eigenlijk alleen maar binnen een groot natuurgebied.” Want ook aan een verbinding stellen

Frank Berendse is sinds 1994 hoogleraar natuurbeheer en plantenecologie aan de Wageningen University and Research centre. Vorig jaar verscheen zijn fraai geïllustreerde boek 'Natuur in Nederland'.

Willemsduin totaal veranderd

"Voor mijn boek kwam ik na lange tijd eindelijk weer op het Willemsduin op Schiermonnikoog. De wereld bleek daar totaal veranderd. Waar je eerst nog de punt van het eiland zag, liggen nu uitgestrekte kwelders waar grote groepen ganzen grazen en hazen door de plassen rennen. Het wordt vloed. Snel heen en weer zwenkende groepen bonte strandlopers stijgen op, terwijl rosse grutto's in lage formaties over het stijgende water vliegen, hun oranjebruine buiken oplichtend in de avondzon."

planten en dieren eisen. Een rietkraag, beek of houtwal kunnen voor specifieke soorten wel geschikt zijn, maar voldoen voor andere totaal niet.

Grote gebieden zijn bovendien van belang voor dieren die veel ruimte nodig hebben om zich in leven te houden, zoals edelherten, otters en roofvogels. "En voor Nederland heel belangrijk is dat je met grote gebieden de negatieve invloeden uit met name de landbouw kunt verminderen. Dan gaat het om verlaging van het grondwaterpeil, om de uitstoot van ammoniak – tot een kilometer van een bedrijf vind je nog sterk verhoogde niveaus – en om bestrijdingsmiddelen. Uit een groot Europees onderzoek, dat twee jaar geleden is afgerond, bleek tot onze verbazing dat de effecten van insecticiden en fungiciden op veel wilde soorten nog altijd dramatisch zijn. Met grote natuurgebieden kun je deze invloeden eenvoudiger en goedkoper terugdringen."

Leefgebieden steeds in beweging

Berendse wijst op nog een ander argument om in de wet het verwezenlijken van grote natuurgebieden te regelen. "Met het behoud van totale landschappen speel je ook in op de autonome dynamiek van soorten. De leefgebieden van planten en dieren zijn over de hele wereld voortdurend in beweging. Hun arealen krimpen, breiden uit, verplaatsen zich. Door de klimaatverandering nemen de aantallen van 190 plantensoorten in ons land bijvoorbeeld toe, terwijl soorten als de grutto en de kemphaan het heel moeilijk hebben. Dat de kraanvogel zich verplaatst van het noordoosten naar het noordwesten van Europa

heeft weer niks met klimaatverandering te maken. Maar het was wel heel belangrijk dat het Fochteloërveen net op tijd groter en natter was, waardoor de kraanvogel ook hier een geschikte vestigingsplek vond. Vanwege die dynamiek zie ik weinig in de bescherming van afzonderlijke soorten. En juist heel veel in de bescherming van grote gebieden met een samenhangende waterhuishouding.”

Natura 2000 onvoldoende

Om de biodiversiteit in Nederland voor de toekomst te behouden, kun je dan ook niet volstaan met een wettelijke bescherming voor alleen de Natura 2000-gebieden, stelt Berendse met nadruk.

“Er leven in ons land zo’n 40.000 planten-

diersoorten. Door het verlagen van de ambitie voor de Ecologische Hoofdstructuur van 730.000 naar zo’n 650.000 hectare zullen we naar schatting 600 soorten verliezen. Zou je wettelijke bescherming

‘Natuur houdt koolstof
duizenden jaren vast’

alleen voor de Natura 2000-gebieden vastleggen, hou je een oppervlakte van misschien 300.000 hectare over. Als in de overige natuurgebieden geen

Doorgaan met netwerk

De eilandtheorie van de Amerikaanse biologen Robert H. MacArthur en Edward O. Wilson is de basis van de huidige inzichten over het belang van grote en met elkaar verbonden natuurgebieden. Hoe groter een eiland, hoe groter de soortenrijkdom. En hoe kleiner de afstand tussen eilanden, hoe beter de overlevingskansen van soorten. Tot die twee stellingen kwamen MacArthur en Wilson in hun boek 'The theory of island biogeography' (1967). Later bleken ze ook op te gaan voor natuurgebieden op land.

De consequentie van deze inzichten is dat soorten in een klein natuurgebied op grote afstand van andere natuurgebieden uiterst kwetsbaar zijn voor bijvoorbeeld ziektes, overstromingen aardbevingen, branden of orkanen. De kans is groot dat in dat kleine natuur-

gebied geen individuen overblijven die weer een nieuwe populatie kunnen opbouwen, terwijl vestiging vanuit andere natuurgebieden niet mogelijk is.

Dit verklaart waarom de biodiversiteit in ons land met zo'n 85 procent is verminderd in goed honderd jaar tijd. Door ontginning en verstedelijking hebben we verspreid liggende natuureilandjes overgehouden. Om de soortenrijkdom weer op peil te brengen, koos de overheid er in 1990 voor om een netwerk van natuurgebieden te creëren door bestaande gebieden te vergroten en met elkaar te verbinden: de Ecologische Hoofdstructuur. En wetenschappelijk gezien is er alle reden om door te gaan met de realisatie van dit ecologisch netwerk, aldus hoogleraar Berendse.

beperkingen aan gebruik zijn – en je kunt bij wijze van spreken de hele zaak omploegen – kom je uit op een verlies van een nog veel groter aantal soorten." De vraag is of dat een probleem is. Welke rampspoed staat ons te wachten als er soorten uit ons land verdwijnen. Filosoof Bas Haring stelde in zijn recent verschenen boek 'Plastic panda's' dat het reuze mee zal vallen. Volgens hem kunnen maïsakkers bijvoorbeeld even goed koolstof opslaan als hoogvenen en bossen. Berendse moet niets van die relativering weten. "Maïsakkers slaan geen koolstof op. Wat in het voorjaar en de zomer uit de lucht wordt gehaald,

gaat in oktober van het land en via de koeienmagen weer de atmosfeer in. Natuurlijke systemen, zoals toendra's, hoogvenen en oceanen, houden aantoonbaar wel CO2 vast. Voor duizenden jaren. Zonder de natuur zou het CO2-niveau in de atmosfeer twee keer zo snel stijgen als nu het geval is, met alle gevolgen vandien."

Kwestie van beschaving

Zo zijn er meer functies van de natuur aan te wijzen: zuivering van water, natuurlijke bestrijding van plaagsoorten in de landbouw, bestuiving van gewas-

sen of de productie van medicijnen. We zien aan de sterfte van honingbijen al hoe afhankelijk delen van de economie zijn van de natuur; daar zijn jaarlijks vele miljarden mee gemoeid.

Maar Berendse gebruikt die nutsfuncties voor de mens liever niet als argument voor natuurbescherming. "Belangrijker voor mij is dat we een ethische verantwoordelijkheid hebben voor de levende wezens waarmee we dit land delen. Het is een kwestie van beschaving en morele plicht dat we ook al die andere wezens een duurzame toekomst geven. Die verantwoordelijkheid zal steeds sterker worden

gevoeld. Goed honderd jaar geleden was kinderarbeid nog gewoon, nu is het onbestaanbaar. Zo groeien we ook toe naar een vanzelfsprekendheid om ruimte te geven aan andere soorten. We moeten ons niet van de wijs laten brengen door de dip die we nu in de beschavingsontwikkeling meemaken. Zo'n dip heb je altijd in tijden van economische stagnatie."

'Hoog niveau bescherming moet de basis zijn'

Veilig genieten van mooie natuur

Het uitgangspunt moet zijn dat alles wat groeit en bloeit beschermd is, vindt boswachter Jan Potkamp. En vervolgens zijn er middelen en mankracht nodig om de regels te handhaven.

“Nederland is een mooi land. Dat hebben we mede te danken aan de regels, waar nu zoveel over geklaagd wordt. Die regels blijven echter nodig om ervoor te zorgen dat we zo’n mooi land met mooie, schone dorpen en steden houden. In feite moet alles wat groeit en bloeit beschermd zijn, niet alleen bedreigde, bijzondere planten en dieren. Vanuit die basis kun je dan beoordelen waar je de teugels wat loslaat. Behalve soorten, moet je ook landschappen beschermen. Ook kleine natuurgebieden, want die kleine stukjes natuur zijn zó belangrijk voor de rust en ontspanning van de mensen die er in de buurt wonen. Ik snap wel dat er over regels geklaagd wordt. Er wordt nog wel eens misbruik van gemaakt. Maar we moeten de bescherming op een hoog niveau houden. Bramen of bosbessen plukken is geen probleem. Maar honden die achter reeën en ander wild aanvliegen, mensen die met vuilniszakken vol paddenstoelen het bos uitkomen, afval dat gedumpt wordt, stroperij... Als we daar niet tegen op kunnen treden, is de natuur vogelvrij. Daarom moet de basis zijn dat de bescherming op een hoog niveau staat. Vervolgens kun je kijken naar

wat mogelijk is. Dat geldt ook voor de jacht. ‘Nee, tenzij’ moet geen ‘ja, mits’ worden. Dan maak je het jagen veel te makkelijk. We moeten zuinig zijn op de dieren die we hebben en niet alleen maar achter landbouwbelangen aan lopen. Dus: nee, tenzij er

Jan Potkamp, boswachter en buitengewoon opsporingsambtenaar in Nationaal Park Veluwezoom (Gld).

problemen met verkeersveiligheid en gewasschade ontstaat die niet anders is op te lossen dan met afschot.

Dat zou ook ruimte geven aan een meer natuurlijk wildbeheer hier op Veluwezoom. Er zijn geen drukke, doorgaande wegen en geen landbouwclaves.

Dan kun je terughoudend zijn met het afschot van wilde zwijnen. En dat zouden we ook graag willen.

Met een goede toepassing van het principe 'nee, tenzij' kun je per gebied maatwerk leveren.

Zonder een goede wettelijke bescherming zal de stroperij, inclusief de bijbehorende criminaliteit, enorm toenemen. De mens heeft meer dan eens

bewezen dat hij een diersoort kan uitmoorden. Behalve regels, moet je dus wel in staat zijn om ze te handhaven. En daarover maak ik me wel zorgen. In korte tijd is het aantal groene buitengewone opsporingsambtenaren (BOA) van zeshonderd teruggelopen naar driehonderd en het einde is nog niet in zicht. Bij Natuurmonumenten zijn het er nu 113 en dat aantal zal de komende tijd, zo is de verwachting, fors inkrimpen.

Dat heeft nu al zijn weerslag op de aanpak van de stroperij; we komen tijd en menskracht tekort. Nee, de inzet van animal cops is geen oplossing, want die hebben totaal geen terreinkennis; die zijn vooral bezig met verwaarloosde huisdieren. Het zou al veel helpen als iemand strafbaar is als hij met een vangkooi of strikken in een natuurgebied is. Want die spullen heeft hij maar voor één doel bij zich: dieren vangen. Levend of dood.

'Als we niet kunnen optreden,
is de natuur vogelvrij'

We hebben, kortom, regels nodig om een veilig klimaat te scheppen voor onze planten en dieren, en BOA's met de bijbehorende bevoegdheden om de regels te handhaven, zodat mensen veilig kunnen blijven genieten van onze schitterende natuur."

Een wet die onze belevingswaarde beschermt

Als je in een nieuwe natuurwet enkel beschermt wat Europa verplicht, dan vervallen ook alle Beschermden Natuurmonumenten. Dan verliezen 189 gebieden hun beschermde status geheel of gedeeltelijk.

Het zijn vaak gebieden met grote landschappelijke waarde. Een aantal Beschermden Natuurmonumenten zijn onmisbaar voor het behoud van zeldzame soorten als de noordse woelmuis, boomkikker, zand- en muurhagedis en de witsnuitlibel.

125 Natura 2000 gebieden worden, met het afschaffen van de wet Beschermden Natuur-

monumenten, minder goed beschermd dan nu het geval is. Voor deze natuurgebieden betekent dit dat de bescherming van belevingswaarden als stilte, duisternis en ongereptheid verdwijnt.

De kaart laat zien wat er nu beschermd is in de huidige Natuurbeschermingswetten. Het gaat om een deel van de Natura 2000-gebieden en 64 Beschermden Natuurmonumenten. Van de 64 gebieden die hun volledige bescherming verliezen, zetten we de grotere gebieden (samen goed voor 3.163 hectare) hieronder op een rij:

1 Lauwersmeer 193 ha

Kollumerland/Nieuwkruisland, Gr. Dit Beschermden Natuurmonument zal deels komen te vervallen, natuurgebied met een ongekende vogelrijkdom.

2 Oeverlanden Schildmeer 111 ha

Slochteren, Gr. Rietlanden, moeras en bloemrijke dijken met vele wandel en fietsroutes.

3 Delleburen 112 ha

Ooststellingwerf, Fr. Met heide begroeid rivierduingebied, rijk aan zeldzame libellensoorten.

4 Heideterreinen Landgoed Twickel 184 ha

Hof van Twente, Ov. Nog behouden heidegebied dat zo uniek is voor het Twents landschap.

5 Buitenplaats Vosbergen 34 ha

Heerde, Gld. Buitenplaats met lanenstelsel uit de 17^e eeuw.

6 De Zumpe, 24 ha

Doetinchem, Gld. Gevarieerd gebied, loofbos, grasland en moerasbos met zeldzame slijmzwam.

7 Wildenborch/Wildenborch Bosket 33 ha

Vorden, Gld. Parkbos en weilanden. Het gevarieerde parkbos herbergt reeën en vele soorten vogels, zoals de wielewaal.

8 Kamerikse Nessen 15 ha

Woerden, ZH. Bijzondere waternatuur. Het gebied bestaat uit verschillende eilandjes vol met de zeldzame soorten zoals de noordse woelmuis, planten en moerasvogels.

9 Schoolsteegbosjes 39 ha

Leusden, Ut. Bosjes, hagen en akkerland, onderdeel ecologische verbinding Utrechtse Heuvelrug en Veluwe.

10 Gooisch Natuurreservaat 1.700 ha

Hilversum eo, NH. 13 Beschermden Natuurmonumenten in het Gooi. Grote heidegebieden op de Utrechtse Heuvelrug en een belangrijke natuurverbinding tussen het Gooi met de Veluwe. Dankzij de status Beschermden Natuurmonumenten konden deze Gooische natuurgebieden, gelegen in een sterk verstedelijkte omgeving, met succes veilig worden gesteld. Het is een druk bezocht recreatiegebied, waar de zeldzame zandhagedis nog voorkomt.

11. Ham en Crommenije 52 ha

Uitgeest/Zaanstad, NH. Een uniek waterrijk relict van een oud landschap met hoge natuurwaarden.

12. Oosteinderpoel 39 ha

Aalsmeer, NH. Belangrijke natuurverbinding tussen het Amsterdamse Bos en Westeinderplassen. Bijzonder gebied met cultuurhistorische en natuurlijke waarde.

13 Waterland Aeen En Dieen 324 ha

Amsterdam/Waterland, NH. Veenweidegebied met bloemrijke graslanden waar oude stroomgeulen van veengebieden doorheen kronkelen. Veel recreatie mogelijkheden direct naast Amsterdam.

14 Waterland Varkensland 25 ha

Landsmeer, NH. Bijzonder weidevogelgebied.

15 Geerpolderplas 36 ha

Leimuiden, ZH. Laagveen met nog zichtbare structuur van trekpaten en legakkers ontstaan door turfwinning in de 16^e eeuw.

16 Groote Gat 21 ha

Korendijk, ZH. Het Groote Gat is een langgerekte kreek met drassige graslanden.

17 Huys Ten Donck 26 ha

Ridderkerk, ZH. Landgoed.

18 Oeverlanden Braassemermeer, 22 ha

Kaag en Braasem, ZH. Natte natuur.

19. Oude Dee/Brede Gooi 20 ha

Dirksland, ZH. Oude kreken.

20 Dommelbeemden 60 ha

Sint Oederode, NB. Beekdal met een enorme variatie aan vegetatiegemeenschappen, veel wandelmogelijkheden.

21 Zwartven 53 ha

Bladel, NB. Heidegebied en vennen tegen de Belgische grens met veel wandelmogelijkheden.

22 Grasbroek 16 ha

Sittard, Li. In dit loofbos aan de noordrand van het Zuid-Limburgse lössgebied ontspringen veel kleine bronbeken, met unieke flora en fauna.

23 Hoge Fronten 13 ha

Maastricht, Li. De Hoge Fronten zijn restanten van vestingwerken met een rijke planten- en dierenwereld. Bijzonder is de aanwezigheid van de zeldzame muurhagedis en hazelworm.

24 Rouwkuilen 36 ha

Venray, Li. Bosgebied met ven. Rijk aan zeldzame amfibieën als kamsalamander en de heikikker.

Colofon

Natuurmonumenten

Noordereinde 60
1243 JJ 's-Graveland
Postbus 9955
1243 ZS 's-Graveland
Tel.: (035) 655 99 33
www.natuurmonumenten.nl

Inhoud

Natuurmonumenten / Myrte Kusse en Ines van Hees

Tekst interviews

Natuurmonumenten / Frans Bosscher

Vorm en opmaak

SjansenDesign BNO, Bunnik

Druk

Klomp grafische communicatie, Amersfoort

Beeld

Omslag Natuurmonumenten / Rene Koster
Pagina 2 Foto Natura / Krijn Trimbo
Pagina 3 Natuurmonumenten / Paul Schirnhofen
Pagina 4 Natuurmonumenten / Peter Schut
Pagina 7 Natuurmonumenten / Laurence Delderfield
Pagina 8 Natuurmonumenten / Martin van Lokven
Pagina 10 Natuurmonumenten / Paul van Gaalen
Pagina 12 Buiten-Beeld / Jaap Schelvis
Pagina 14 Natuurmonumenten / Martin van Lokven
Pagina 15 Wim Dasselaar

Pagina 16 KINA / Bas Meelker
Pagina 17 Natuurmonumenten / Frans bosscher
Pagina 18 Buiten-Beeld / Ernst Kremers
Pagina 19 Natuurmonumenten / Gerrit Rekers
Pagina 20 Buiten-Beeld / Sjon Heijenga
Pagina 23 KINA / Silvan Puijman
Pagina 24 Hollandse Hoogte / Jan de Groen
Pagina 25 Cornelia de Jong
Pagina 26 Hollandse Hoogte / Siebe Swart
Pagina 28 Ivar Pel
Pagina 29 Buiten-Beeld / Wilco Dracht
Pagina 31 uiten-Beeld / Ernst Kremers
Pagina 32 Natuurmonumenten / Geurt Besselink
Pagina 33 Natuurmonumenten / Menno Schaefer
Pagina 34 Natuurmonumenten / Frans bosscher
Pagina 35 Natuurmonumenten / Gerrit Rekers

